

*Володимир Окіпнюк
(Київ)*

ПРАВОВІ ОСНОВИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РЕЖИМУ ТАЄМНОСТІ ОРГАНАМИ ДПУ УСРР (20-ті — початок 30-х рр.)

Забезпечення державної безпеки є невід'ємною функцією будь-якої країни. Діяльність спеціальних правоохоронних органів щодо збереження і захисту державної таємниці виступає однією з умов реалізації даної функції. Сьогодні вся робота в цій сфері зосередилась в органах Служби безпеки України. Ця сфера не є новою для СБ України, оскільки радянськими органами державної безпеки раніше вже був накопичений відповідний досвід. Зрозуміло, що не всі аспекти цього досвіду можна напряму використовувати в сучасних умовах. Різними є методи діяльності спеціальних служб, загальний стан правової регламентації вказаної сфери суспільних відносин тощо.

В умовах тоталітарного політичного режиму захист державної таємниці набуває гіпертрофованих форм, супроводжується масовими порушеннями прав людини. Однак, в той же час, система захисту державної таємниці характеризується певною ефективністю і її окремі елементи, якщо вони не суперечать нормам поточного законодавства, можуть бути використані сьогодні. Зокрема, цікавим є досвід забезпечення режиму таємності органами Державного політичного управління (ДПУ) УСРР у 20-ті — на початку 30-х рр.

У 1924–1925 рр. на органи ДПУ УСРР був покладений контроль за додержанням режиму таємності та веденням шифрувальної справи. Постановою Ради Народних Комісарів (РНК) УСРР від 10 вересня 1924 р. при ДПУ УСРР був створений Спеціальний відділ. На нього покладались обов'язки щодо керування шифрувальною роботою у всіх наркоматах і центральних установах УСРР (крім загальносоюзних), розробка та облік шифрів, підбір і облік особового складу шифрувальних апаратів, загальний нагляд за додержанням конспірації в шифрувальній роботі¹. Спеціальний відділ при ДПУ УСРР був організований на базі Шифрувального бюро

ДПУ УСРР. Постановою РНК УСРР від 24 листопада 1924 р. були затверджені штати Спеціального відділу ДПУ УСРР у кількості 5 осіб².

Постановою РНК УСРР від 6 грудня 1924 р. була затверджена інструкція, яка надавала органам ДПУ УСРР право контролю та нагляду за додержанням встановленого порядку прийому, розсилки й зберігання таємного листування в центральних установах УСРР, в тому числі в загальносоюзних і об'єднаних наркоматах. Цією ж інструкцією до відання органів ДПУ УСРР був віднесений облік осіб, які вели роботу з таємною документацією. Керівники установ мали відбирати у останніх підписку про суворе дотримання службової таємниці та оформляти ряд інших документів, направляючи їх до органів ДПУ УСРР³.

Перелік цих документів і порядок погодження з органами ДПУ допуску осіб до роботи з таємною, шифрувальною та мобілізаційною кореспонденцією був конкретизований в подальших циркулярах ДПУ УСРР і спеціальних міжвідомчих нормативних актах. Згідно з циркуляром ДПУ УСРР від 12 квітня 1927 р. на всіх осіб, яких передбачалось залучати до таємного та мобілізаційного діловодства в Спецвідділ ДПУ УСРР і окружні відділи ДПУ на місцях, мали направлятись заповнена анкета, рекомендації двох членів КП(б)У зі стажем роботи не менше п'яти років, завірені партійним осередком або райкомом, завірена фотокартка.

Від надання рекомендації звільнялись особи, які відряджались партійними комітетами спеціально для виконання вказаної роботи, а також члени місцевих органів Центральної контрольної комісії (ЦКК) і окружних контрольних комісій (КК). Допуск до ведення таємного та мобілізаційного діловодства без погодження з органами ДПУ вважався розголошенням державної таємниці і тягнув за собою юридичну відповідальність. При звільненні з роботи від вказаних осіб відбиралась підписка про нерозголошення відомих йому державних таємниць⁴. За її порушення встановлювалась відповідальність в позасудовому порядку згідно з таємною постановою Центрального Виконавчого Комітету (ЦВК) СРСР від 26 травня 1927 р.⁵

Інструкцією з таємного діловодства, затвердженою 30 травня 1928 р. начальником Спецвідділу Об'єднаного державного політичного управління (ОДПУ), всім особам, які вели таємну та мобілізаційну роботу, заборонялось відвідувати іноземні місії та представництва, а також підтримувати стосунки з співробітниками вказаних установ⁶. Встановлений порядок допуску осіб до таємного і мобілізаційного діловодства розповсюджувався на всі державні, партійні, професійні та громадські установи та організації.

Органи ДПУ УСРР в цей період займались також визначенням переліку відомостей, листування з яких відносилось до категорії таємного, цілком таємного або такого, що не підлягає розголошенню. В березні 1924 р. Шифрбюро ДПУ УСРР був підтверджений до дії циркуляр Спецвідділу ОДПУ

від 22 грудня 1923 р. № 23981/С, що встановив подібний перелік у військовій, економічній, політичній та інших сферах державного життя⁷.

Він періодично змінювався і доповнювався новими пунктами. У вересні 1926 р. Спецвідділом при ОДПУ був розроблений новий орієнтовний перелік питань таємного, цілком таємного і такого, що не підлягає розголошенню, листування; в лютому 1928 р. директивою ДПУ УСРР був доопрацьований перелік фінансово-економічних питань таємного характеру і т.д.⁸ Всі суперечки між установами стосовно втаємничення матеріалів або зняття з них грифу таємності відповідно до циркуляру ДПУ УСРР № 106644 від 4 листопада 1927 р. мали передаватись на розгляд Спецвідділу ДПУ УСРР⁹.

Пересилка всіх категорій таємної кореспонденції здійснювалась виключно органами ДПУ УСРР. Ця функція покладалась на спеціально сформований в 1922 р. Фельд'єгерський корпус (ФК) ДПУ УСРР. ФК ДПУ УСРР входив до складу Адміністративно-організаційного управління (АОУ) ДПУ УСРР на правах відділу. Структурно він поділявся на інспекторський апарат, відділ з обміну державної кореспонденції та фельд'єгерський загін. Начальник ФК ДПУ УСРР напряму підпорядковувався начальнику АОУ ДПУ УСРР.

Місцевими органами ФК ДПУ УСРР були фельд'єгерські відділення і команди, які створювались при місцевих територіальних органах ДПУ. Їх керівники призначались начальниками місцевих територіальних органів ДПУ з санкції начальника АОУ ДПУ УСРР. ФК ДПУ УСРР мав забезпечувати швидкий і надійний зв'язок між органами і військами ДПУ, центральними і партійними органами та частинами Українського військового округу (УВО), виконувати спеціальні завдання Колегії ДПУ УСРР.

Спочатку законодавчими та підзаконними актами не було чітко визначено, яку ж саме кореспонденцію має пересилати ФК ДПУ УСРР. Згідно з наказом ДПУ № 248 від 11 червня 1923 р. ФК ДПУ УСРР і фельд'єгерські відділення губвідділів ДПУ здійснювали прийом та відправлення і таємної, і термінової нетаємної кореспонденції державних органів та установ, а також посилок, вантажів, грошей і цінностей¹⁰.

У жовтні 1924 р. у Харкові було створено Українське відділення Особливої частини при Валютному управлінні Народного комісаріату фінансів (НКФ) СРСР, на яке покладалось вилучення з України золотої монети царського карбування та інших цінностей. ФК ДПУ УСРР мав здійснити перевезення вилучених цінностей з окружних фінвідділів до НКФ УСРР, а потім до — НКФ СРСР. Так, 27 серпня 1925 р. фельд'єгерем ДПУ УСРР було вивезено з Харкова до Москви й передано касиру Особливої частини при Валютному управлінні НКФ СРСР три мішки російської золотої монети 1897–1899 рр. на суму 31 875 крб.¹¹

2 вересня 1924 р. постановою Ради Праці та Оборони (РПО) СРСР були обмежені права ФК ОДПУ в області перевезення поштової корес-

понденції. Державні установи й підприємства, кооперативні і професійні організації могли пересилати через ФК ДПУ виключно таємну кореспонденцію. 16 травня 1925 р. РНК УСРР затвердила постанову аналогічного змісту. Однак, незважаючи на прийняті акти, перевезення фельдзв'язком цінностей державних установ продовжувалось. Наприкінці 1924 р. голова РНК УСРР звернувся до уряду СРСР з проханням як виняток продовжити на другу половину 1925 р. угоду між НКФ УСРР і ДПУ УСРР стосовно перевезення цінностей і зборів по сільськогосподарському податку через ФК ДПУ УСРР¹².

Положенням про фельдзв'язок ДПУ УСРР було визначено розміри оплати подібних послуг. Від 0,5% до 1% суми, яка перевозилась, переводилось на рахунок ФК ДПУ УСРР. У другій половині 20-х рр. фельд'єгеря ДПУ УСРР все частіше стали залучатись до інкасації та перевідправки грошей і цінностей державних установ замість касирів цих відомств. 17 лютого 1928 р. було видане спільне розпорядження АОУ ДПУ УСРР і Управління робітничо-селянської міліції (УРСМ) УСРР № 85/1390, в якому пропонувалось, з метою припинення збройних пограбувань інкасаторів державних кооперативних торгово-промислових підприємств, зосередити перевідправку та інкасацію грошей і цінностей в апараті фельдзв'язку ДПУ УСРР. Там, де запровадити такий порядок не представлялось можливим в силу об'єктивних причин, перевезення цінностей і грошей мало обов'язково відбуватись під охороною спеціально підготовлених співробітників міліції.

Користування послугами фельд'єгерського зв'язку ДПУ УСРР з боку державних і партійних органів, установ і організацій мало платний характер (безоплатно обслуговувались лише органи та війська ДПУ). Для цього щорічно укладались спеціальні угоди. Продовж 1922–1924 рр. не було загально визначених умов їх укладання. Різні установи вносили до ФК ДПУ УСРР і його місцевих органів різні грошові суми. Тому Міжвідомча Бюджетна нарада в серпні 1924 р. запропонувала ФК повідомити принципи, за якими здійснюється обслуговування вказаних установ¹³.

Можливо це сприяло, певною мірою, систематизації роботи фельд'єгерського зв'язку, оскільки з другої половини 20-х років порядок укладання договорів та їх умови визначались централізовано. В затвердженому 21 серпня 1925 р. наказом ДПУ УСРР положенні про фельдзв'язок ДПУ УСРР за ФК ДПУ УСРР і його місцевими органами закріплювалось право укладення подібних договорів. Це право могло бути реалізованим при наявності довіреності, яка в центрі видавалась ДПУ УСРР на ім'я начальника ФК ДПУ УСРР, а на місцях — начальниками відповідних органів ДПУ на ім'я начальників фельдвідділень і фельдкоманд.

Виконання обов'язків за централізованими угодами, укладеними ФК ДПУ УСРР, поширювалось на місцеві відділення фельдзв'язку. Останні

мали право також самостійно укладати угоди з державними органами в межах певних адміністративно-територіальних одиниць. Оплата ж послуг фельдзв'язку відбувалась в цих випадках шляхом щомісячного внесення державними органами відповідних сум до місцевих відділень Державного банку для перерахування їх у Всеукраїнську контору Державного банку на поточний рахунок ДПУ УСРР.

У такому порядку, наприклад, за пропозицією НКФ СРСР, таємною частиною НКФ УСРР з ФК ДПУ УСРР 12 січня 1926 р. був укладений (а фактично продовжений попередній) договір про пересилку таємної кореспонденції, який мав діяти до 1 січня 1927 р. У грудні 1927 р. Луганський окрввідділ ДПУ УСРР запропонував продовжити строк дії подібного договору з окружною КК — РСІ до 31 грудня 1928 р.¹⁴

В умовах фактичної монополізації сфери таємного листування ФК ДПУ УСРР міг безпідставно підвищувати тарифи за користування послугами зв'язку. В 1926 р. була підвищена вартість пересилки пакунків вагою 400 гр. до 30–50 коп., а вантажної кореспонденції до 12–20 крб. Цікаво, що таке підвищення відбувалось в той час, коли доставка кореспонденції залізничними та водними шляхами здійснювалась фактично безоплатно, за виключенням використання фельд'єгерями багажних відділень. Це викликало невдоволення з боку державних і партійних органів, які користувались послугами ФК ДПУ УСРР. Зокрема ЦК КП(б)У вимушений був звернутись з протестом безпосередньо до голови ДПУ УСРР¹⁵.

Особливо активно ФК ДПУ УСРР почав використовувати переваги свого монопольного становища наприкінці 20-х- на початку 30-х рр. За користування послугами фельдзв'язку для державних органів, насамперед господарських, були встановлені непромірно високі ставки, які набагато перевищували витрати на утримання ФК ДПУ УСРР. Це дозволило отримувати значні прибутки. Діяльність ФК ДПУ УСРР стала, в цей період, важливим джерелом надходження позабюджетних коштів. Наприклад, тільки за 1932–1933 рр. Чистий прибуток фельдзв'язку ДПУ УСРР склав більше 21 млн крб.

6 квітня 1927 р. ФК ДПУ УСРР на територію України була поширена дія інструкції про обробку цілком таємної, терміново таємної і таємної кореспонденції фельд'єгерським зв'язком ОДПУ, оголошеної наказами ОДПУ СРСР № 133/49 за 1926 р. і № 24/7 за 1927 р. Вся вказана кореспонденція, в залежності від її змісту, поділялась на категорії й вважалась літерною. До серії «К» належала цілком таємна й таємна кореспонденція, яка мала здаватись під особисту розписку до власних рук адресата. Літерою «А» позначалась термінова цілком таємна і таємна кореспонденція, Вся інша пересилалась під літерою «В». Літерна кореспонденція конвертувалась у встановленому Спецвідділом ДПУ УСРР порядку. На листах, що здавались фельд'єгерям ДПУ УСРР мала бути чітко визначена адреса

отримувача, координати відправника, ступінь важливості й терміновості листа. Якщо лист або пакунок відправлявся за межі УСРР, він мав оформлятися виключно російською мовою¹⁶. Вся, неналежним чином оформлена кореспонденція, поверталась відправникам¹⁷.

Перевезення таємної кореспонденції ФК ДПУ УСРР здійснювалось залізничними і водними шляхами сполучення. Наркомом шляхів сполучення СРСР 12 січня 1924 р. були видані накази № 2/С «Про користування Округами шляхів сполучення фельд'єгерським зв'язком Повноважних Представництв ОДПУ» і № 3/С «Про виділення особливих купе і місць в потягах для проїзду фельд'єгерей ФК ОДПУ». На їх підставі 7 лютого 1924 р. між ФК ДПУ УСРР і Південним округом шляхів сполучення (ОШС) було укладено угоду про затвердження маршруту руху по шляхах Південного ОШС фельд'єгерей ФК ДПУ УСРР і про виділення Південним ОШС для проїзду фельд'єгерей ДПУ УСРР окремих купе.

Маршрути руху фельд'єгерей розроблялись спільно начальниками зв'язку та електротехніками транспортного відомства і начальниками частин ФК ДПУ. Перелік міст і пунктів, з якими був налагоджений фельд'єгерський зв'язок у всесоюзному масштабі, періодично доводився ФК ДПУ УСРР до відома заінтересованих установ. Для проїзду в потягах за ФК мали бронюватись двох або чотирьохмісні окремі купе в м'яких вагонах, а у випадку їх відсутності — вільні відділення в жорстких вагонах¹⁸.

Бронювання місць для фельд'єгеря на кожній станції входило до обов'язків оперативного поста Транспортного відділу (ТВ) ДПУ УСРР. У разі його невиконання фельд'єгер в присутності коменданта і бригадира потягу складав акт, в якому документував факт неякісного виконання обов'язків співробітниками транспортних органів ДПУ УСРР¹⁹.

Як свідчать джерела, вказані норми систематично використовувались співробітниками ФК ДПУ УСРР в особистих інтересах, що призводило до різноманітних зловживань. Часто фельд'єгеря вимагали від начальників станцій надання їм значно більшої кількості місць, ніж це дозволялось.

Іншим поширеним порушенням було перевезення фельд'єгерями разом з таємною кореспонденцією звичайного багажу за державний рахунок. Крім того, співробітники фельдзв'язку виступали ініціаторами постійних конфліктів з транспортною адміністрацією, агентами ТВ ДПУ УСРР. Враховуючи зростання зловживань в середовищі ФК ДПУ УСРР, 12 лютого 1925 р. ДПУ УСРР був виданий циркуляр № 1723, який передбачав за вказані правопорушення звільнення фельд'єгерей зі служби та притягнення до відповідальності за дискредитування органів ДПУ УСРР²⁰.

Можливо тому з 1927 р. була запроваджена практика регулярного централізованого забезпечення транспортним відомством ФК ДПУ УСРР разовими безкоштовними квитками. Їх видача здійснювалась після укладення щорічних угод з правліннями залізниць Південного ОШС²¹.

На початку 30-х рр., в зв'язку з загостренням соціальної обстановки в УСРР, були запроваджені ряд заходів щодо посилення охорони таємної та мобілізаційної кореспонденції. Голова ДПУ УСРР у лютому 1930 р. звернувся до ЦК КП(б)У з проханням підвищити відповідальність керівників наркоматів, установ і підприємств за недбале відношення до зберігання даної категорії документів²².

На початку 1930 р. в примусовому порядку ФК ДПУ УСРР було запропоновано установам і організаціям, з метою попередження розкрадання таємних документів, відмовитись від утримання власних кур'єрів і проводити відправлення всієї таємної кореспонденції, в тому числі і місцевої, через фельд'єгерей ДПУ УСРР²³. Для посилення конспірації в роботі фельд'єгерей і уникнення випадків пограбування таємної кореспонденції під час її перевезення в лютому 1930 р. обслуговуючому персоналу вагонів було заборонено повідомляти місце розташування фельд'єгеря в потязі, крім співробітників ДПУ в формі, і надавати для проїзду фельд'єгерям виключно ізольоване двох або чотирьохмісцеве купе²⁴.

До відання органів ДПУ УСРР належало інспектування державних і партійних органів стосовно дотримання визначених правил роботи з таємними документами, організації таємного листування тощо. Ініціаторами проведення періодичних обстежень могли виступати як безпосередньо органами ДПУ, так і державні установи й організації.

Так, у березні 1926 р. НКФ УСРР звернулось з проханням до начальника Спецвідділу ДПУ УСРР, в зв'язку з незадовільним станом таємного діловодства в фінансових відділах, провести обстеження стану таємного діловодства через окрвідділи ДПУ і про його результати доповісти НКФ УСРР²⁵. Обстеження стану таємного діловодства в НКФ Автономної Молдавської СРР (АМСРР) і окружних фінансових відділах було завершено наприкінці травня 1926 р.²⁶

Органами ДПУ проводились обстеження стану таємного діловодства і мобілізаційного документування також в інших державних установах і підприємствах. З травня по листопад 1926 р. Луганським окрвідділом ДПУ УСРР було проведено таке обстеження більше ніж в 20 державних органах, установах, організаціях і підприємствах, районних виконавчих комітетах, рудоуправліннях, заводах, фабриках тощо²⁷.

Під контролем органів ДПУ в цій сфері діяльності перебували й партійні установи, а також їх осередки в державних органах і громадських організаціях. На підставі постанови Секретаріату ЦК КП(б)У від 6 вересня 1927 р. і циркуляру ДПУ УСРР № 047493 від 5 травня 1928 р. передбачалось провести обстеження порядку ведення таємного діловодства, зберігання таємних матеріалів, а також перевірку осіб, які здійснюють таємне листування в міських районних комітетах КП(б)У. Проведення перевірки мало погоджуватись попередньо з окружними комітетами КП(б)У²⁸.

6 березня 1928 р. ДПУ УСРР надіслало директиву всім окрв'їдділам ДПУ щодо перевірки порядку ведення й зберігання таємного та цілком таємного листування фракцій КП(б)У у всіх професійних і громадських організаціях²⁹. 29 жовтня 1929 р. Секретаріат ЦК КП(б)У доручив Спеціальному відділу ДПУ УСРР проводити систематичні обстеження стану таємного та шифрувального діловодства й поведження з конспіративними матеріалами ЦК КП(б)У по всіх окружних партійних комітетах (ОПК), а висновки представляти на розгляд Секретаріату ЦК КП(б)У³⁰.

Обстеження стану таємного і мобілізаційного листування проводилось інспектором Спеціального відділу ДПУ УСРР і представниками місцевих територіальних і спеціалізованих органів ДПУ УСРР за спеціальними мандатами, завізованими у відповідних органах ДПУ УСРР. За результатами перевірки складались акти обстеження. В них констатувались основні недоліки, виявлені під час обстеження, і пропонувались конкретні заходи для їх усунення. Найбільш розповсюдженими порушеннями були — допуск осіб до таємних робіт без узгодження їх кандидатури в органах ДПУ УСРР, висилка на цих осіб до органів ДПУ неповного переліку необхідних документів або неправильне їх оформлення; зберігання таємних документів в непередбачених для цього місцях; засекречення нетаємних матеріалів; відсилка таємних матеріалів звичайною поштою тощо³¹.

Циркуляром ДПУ УСРР від 31 травня 1927 р. контроль і нагляд за виконанням вказівок акта обстеження покладался на відповідні окрв'їдділи ДПУ, які проводили обстеження. Всі підприємства, установи та організації після отримання акта обстеження мали провести, у визначений в заключній частині акту термін, заходи щодо усунення недоліків і повідомити про це окрв'їдділ ДПУ³². Органи ДПУ в свою чергу періодично доповідали про наслідки обстежень в партійні установи.

У грудні 1926 р. на президії Луганської окружної КК КП(б)У була заслухана доповідь окрв'їдділу ДПУ про наслідки обстеження в установах і підприємствах стану таємного, цілком таємного і мобілізаційного листування. У прийнятій постанові керівникам підприємств, де були виявлені порушення, оголошувалась догана, а у разі несвоєчасного усунення причин, що їх породили, передбачалось зняття з посади та притягнення до кримінальної відповідальності³³. В грудні 1928 р. Секретаріат ЦК КП(б)У погодився з висновками, які виніс Спеціальний відділ ДПУ УСРР після обстеження таємного і шифрувального діловодства у Вінницькому ОПК, і запропонував останньому терміново виправити ситуацію³⁴.

Всі випадки порушення нормативно-правових актів, які регламентували режим таємності, розслідувались органами ДПУ УСРР. У липні 1926 р. кур'єром Харківського окрфінвідділу Алпатовим були втрачені два таємні пакети з адміністративним шифром фінвідділу. Дізнання вів помічник уповноваженого Спеціального відділу ДПУ УСРР Дворкін. Він розгля-

нув матеріали відомчого листування щодо факту втрати таємних документів, допитав свідка кур'єра Овчинникова та підозрюваного. На основі отриманих даних 16 липня 1926 р. був складений обвинувальний висновок за статтею 108 Кримінального кодексу (КК) УСРР 1922 р. і направлений до окружного прокурора для віддання до суду, із заслуховуванням справи в порядку пункту 17 ст. 19 Кримінально-процесуального кодексу (КПК) УСРР. Правовою підставою для цього вважались раніше згадані постанови РНК УСРР від 10 вересня та 6 грудня 1924 р.³⁵

У 1928 р. співробітники Спецвідділу ДПУ УСРР вели дізнання з приводу виявлення у відкритих господарських приміщеннях ЦК КП(б)У на державних складах таємних документів і матеріалів, що не підлягали розголошенню³⁶.

Таким чином, в середині 20-х рр. до відання органів ДПУ УСРР був віднесений комплекс функцій в сфері забезпечення режиму таємності — визначення переліку відомостей закритого характеру, допуск осіб до роботи з таємною інформацією, встановлення правил роботи з таємною документацією, організація таємного листування, обстеження стану таємного діловодства в державних і партійних установах, розслідування правопорушень тощо.

Монополізація органами ДПУ УСРР повноважень щодо забезпечення режиму таємності сприяла, певною мірою, посиленню службової дисципліни, покращенню стану захисту державної таємниці, зменшенню кількості правопорушень в цій сфері тощо. В той же час, в умовах згортання непу та формування адміністративно-командної системи створена продовж 1924–1928 рр. нормативно-правова база стала формально-юридичною основою для проведення органами ДПУ УСРР масових репресивно-каральних заходів.

Примітки

¹ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 2. — Оп. 3. — Спр. 344. — Арк. 53.

² Там само. — Спр. 346. — Арк. 20.

³ Там само. — Спр. 347. — Арк. 62–67.

⁴ Державний архів Луганської області (далі — ДАЛО). — Ф. 32. — Оп. 1. — Спр. 43. — Арк. 32.

⁵ Там само. — Спр. 99. — Арк. 76.

⁶ Там само. — Спр. 207. — Арк. 24–56.

⁷ ЦДАВО України. — Ф. 30. — Оп. 1. — Спр. 2034. — Арк. 38–42.

⁸ Там само. — Спр. 1695. — Арк. 244; ДАЛО. — Ф. 32. — Оп. 1. — Спр. 207. — Арк. 2–4.

⁹ ДАЛО. — Ф. 32. — Оп. 1. — Спр. 43. — Арк. 47.

¹⁰ ЦДАВО України. — Ф. 183. — Оп. 4. — Спр. 200. — Арк. 170.

- ¹¹ Там само. — Ф.3 0. — Оп. 1. — Спр. 4259. — Арк. 114.
- ¹² Там само. — Спр. 1695. — Арк. 152–153; ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 3. — Спр. 348. — Арк. 17.
- ¹³ ЦДАВО України. — Ф. 30. — Оп. 1. — Спр. 2034. — Арк. 107.
- ¹⁴ Там само. — Спр. 1695. — Арк. 43–44; ДАЛО. — Ф. 32. — Оп. 1. — Спр. 99. — Арк. 10.
- ¹⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2319. — Арк. 117; ЦДАВО України. — Ф. 30. — Оп. 1. — Спр. 1695. — Арк. 44.
- ¹⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2522. — Арк. 13–15.
- ¹⁷ ЦДАВО України. — Ф. 30. — Оп. 1. — Спр. 1695. — Арк. 100.
- ¹⁸ Там само. — Ф. 183. — Оп. 4. — Спр. 296. — Арк. 12, 14–15, 28.
- ¹⁹ Там само. — Оп. 5. — Спр. 30. — Арк. 59.
- ²⁰ Там само. — Оп. 4. — Спр. 296. — Арк. 25, 27–28, 33.
- ²¹ Там само. — Спр. 522. — Арк. 1–3, 40–41; Спр. 511. — Арк. 50.
- ²² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3185. — Арк. 39.
- ²³ ДАЛО. — Ф. 34. — Оп. 1. — Спр. 1049. — Арк. 1; Спр. 930. — Арк. 28; Ф. 32. — Оп. 1. — Спр. 594. — Арк. 49; Спр. 99. — Арк. 72.
- ²⁴ ЦДАВО України. — Ф. 183. — Оп. 4. — Спр. 522. — Арк. 11.
- ²⁵ Там само. — Ф. 30. — Оп. 1. — Спр. 1695. — Арк. 88.
- ²⁶ Там само. — Спр. 6512. — Арк.
- ²⁷ ДАЛО. — Ф. 32. — Оп. 1. — Спр. 44. — Арк.
- ²⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2800. — Арк. 132.
- ²⁹ Там само. — Арк. 106.
- ³⁰ Там само. — Оп. 7. — Спр. 119. — Арк. 102.
- ³¹ ДАЛО. — Ф. 32. — Оп. 1. — Спр. 43. — Арк. 51–52.
- ³² Там само. — Арк. 41.
- ³³ Там само. — Спр. 86. — Арк. 2.
- ³⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 7. — Спр. 117. — Арк. 6.
- ³⁵ Там само. — Ф. 30. — Оп. 1. — Спр. 1695. — Арк. 188.
- ³⁶ Там само. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2800. — Арк. 168, 192.